

ZAPAŽANJA O PRAVOPISU I FONOLOGIJI STAROSLAVENSKIH ALTERNACIJA *SN~ŠŃ, ZN~ŽŃ, SL~ŠĹ* U HRVATSKOM CRKVENOSLAVENSKOM JEZIKU (PREZENTSKA PARADIGMA)

Sofija GADŽIJEVA, Zagreb

U članku se analizira pravopis i fonologija staroslavenskih i hrvatskih crkvenoslavenskih (HCS) alternacija u kojima je nepalatalna alternanta suglasnička skupina zubni tjesnačnik i sonant. Analiza podataka dovodi do zaključka da je staroslavensko stanje očuvano, i to u dva aspekta: 1. alternacije su očuvane; 2. očuvana je i pojava povremenoga izostanka palatalizacije, ali tu pojavu ne uočavamo u prezentskoj paradigmi, već, kao i u staroslavenskom, u obliku part. pret. pas. ispred fonema *e*. Sama skupina glagola vrlo je mala, a i oblik 1. lica jd. manje je sklon izostanku/neoznačavanju palatalnosti. Mogući je razlog tomu fonem *u* ispred kojega se i u staroslavenskim starijim spomenicima dosljednije čuvalo epentetsko *Ĺ*.

Oblici apstraktnoga morfološkoga glagola (AMG) *-prazdniti* poput *isprazdniti* itd. kao i hiperkorektni oblik AMG *blazniti s'blazdnit* BrVO 21c pokazuju da se u HCS dalje razvila pravopisna tendencija koja se pojavila u staroslavenskom jeziku, a to je težnja pisara prema restauraciji suglasničkih skupina koje su u izgovoru bile davno pojednostavljene. U staroslavenskom jeziku to se pojednostavljenje odrazilo i u pismu.

Analiza građe AMG *-prazdniti* pokazuje da se popisu staroslavenskih alternacija dodaje *zdn ~ ždn* s distantnom palatalizacijom. Ta alternacija nije potvrđena u staroslavenskom jer je skupina *zdn* bila u mnogim potvrđama pojednostavljena: *zdn > zn*.

Jedino je u *Fraščićeveu psaltiru* u AMG *-prazdniti* ostala staroslavenska alternacija *zn ~ žn*, koju u tom spomeniku vidimo u brojnim potvrđama, a usporedo je u istom tekstu kao tvrda alternanta potvrđena i *zdn*. Norma je za HCS tekstove s obzirom na količinski suodnos i na obuhvat spomenika upravo alternacija *zdn ~ ždn* koja nije potvrđena u kanonskim staroslavenskim tekstovima. U HCS tekstovima alternacija *zn ~ žn* može se smatrati arhaičnom crtom koju dobro čuva *Fraščićeveu psaltir*.

Kod AMG *slati* zastupljena je alternacija *sl ~ šĹ*, a ne staroslavenska alternacija *l ~ Ĺ*. Palatalizacija novonastale skupine *sl* u HCS rukopisima provedena je vrlo dosljedno (u staroslavenskom te pojave uopće nije bilo; ni kod jednog leksema staroslavenskog AMG *svlati* nema niti jednog oblika s tom promjenom, tj. s mekom alternantom *šl*). U HCS postoji samo jedna potvrda u kojoj je *s* očuvan, tj. nije palataliziran: imperativ 2. l. mn. *poslite* (BrN₂ 177d).

Ključne riječi: pravopis, staroslavenski jezik, hrvatski crkvenoslavenski jezik, morfonologija, alternacije, glagol, prezentska paradigma

U članku se analizira pravopis i fonologija staroslavenskih i hrvatskih crkvenoslavenskih alternacija u kojima je nepalatalna alternanta suglasnička skupina zubni tjesnačnik i sonant.¹

Građa za proučavanje pravopisa i fonologije tih alternacija u ovom su radu su prvenstveno glagolski oblici prezentske paradigme. Te se alternacije susreću u prezentskoj paradigmi glagola 1. i 2. razreda prema Luntovoj klasifikaciji (LUNT 1974), tj. glagola s osnovama na *i* i na *ê* (npr. *misлити*, *zakъsnêti*) i u ukupnoj paradigmi glagola 6. razreda (tj. s osnovom na *a*: *slati*). U određenoj je mjeri bila korištena i građa ostalih glagolskih oblika.

Glagoli s infinitivnom osnovom na *i* čine u većini staroslavenskih gramatika poseban razred. Kod glagola tog razreda u 1. licu jd. palatalizira se, ako je moguće, završni suglasnik osnove. Tako i u Luntovoj gramatici ti glagoli čine prvi razred koji obuhvaća velik broj glagola, više od trećine staroslavenskih glagolskih leksema. Zbog golemoga broja leksema u tom razredu nalazimo i velik broj tipova morfonoloških alternacija, a svaka morfonološka alternacija potvrđuje se također opširnomo građom. U kartoteci *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* taj je razred zastupljen s 1422 glagolska leksema.

Drugi razred, glagoli s osnovom na *ê*, obuhvaća relativno mali broj glagola: 137.

Prvi i drugi razred razlikuju se samo po samoglasniku koji prethodi u infinitivnom obliku završnomu sufiksu *-ti*. U prvom razredu to je *i*, a u drugom *ê*. Raspodjela se tvrde i meke varijante okrnjene osnove unutar prezentske paradigme kod tih dvaju razreda podudara: u 1. licu jd. zastupljena je meka, a u svim ostalim oblicima tvrda varijanta osnove.

U 6. razredu osnova ne varira unutar prezentske paradigme (u svim je prezentskim oblicima zastupljena meka varijanta okrnjene osnove), ali alternacija *sl~šl* je potvrđena u ukupnoj paradigmi jednoga morfološkoga glagola: *slati* (npr. *poslati* ~ *pošlûtv*). Drugih osnova u kojima bi završnomu *a* osnove prethodila suglasnička skupina na zubni tjesnačnik i sonant (tj. osnova na *sna*, *zna*, *zla*), u 6. razredu nema. Međutim, građa AMG *slati* sadrži velik broj potvrda meke alternante *šl*.

¹ Ovaj članak je doručeno potpoglavlje mojega doktorskoga rada, te ovom prilikom zahvaljujem Milanu Mihaljeviću na njegovim vrijednim savjetima i mentorskoj pomoći tijekom izrade disertacije.

U tim razredima ovisno o suglasniku koji prethodi završnomu *i*, *ê* ili *a* temeljne osnove izdvaja se nekoliko morfonoloških tipova osnova od kojih svaki obuhvaća fonološki homogeni tip fonema i alternacija u prezentskoj paradigmi.

U ovom članku usredotočit ću se samo na jedan takav tip alternacija, naime na alternacije u kojima je nepalatalna alternanta suglasnička skupina zubni tjesnačnik i sonant.

Istraživanje se temelji na korpusu u koji su uključeni svi glagoli s odgovarajućim osnovama iz kartoteke *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* koju su pripremili 1950-ih do 80-ih godina suradnici Staroslavenskoga instituta u Zagrebu na temelju 66 srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova. Korpus *Rječnika* uključuje ukupno 4824 glagolska leksema.² Taj korpus sadrži 32 glagolska leksema (9 morfoloških glagola) s osnovama na zubni tjesnačnik i sonant.

Pri opisu građe služit ću se pojmom *apstraktnoga morfološkoga glagola* (AMG) koji predstavlja niz *stvarnih leksičkih glagola* s istom osnovom i istim konjugacijskim modelom, a koji se razlikuju samo u prefiksalmom dijelu.³

Zubni tjesnačnici *s* i *z* imaju svojstvo da se pri jotaciji osnove koja završava na suglasničke skupine jotacija zadnjega suglasnika proširuje i na *s/z*, tj. palataliziran je ne samo zadnji suglasnik okrnjene osnove već i prethodni *s/z*. Tako su u staroslavenskom kanonu potvrđene sljedeće alternacije: *sn~šń*, *zn~žń*, *sl~šľ*. (ВАЙАН 2004: 100).

Osnove na *-sni-* i *-snê-*. Alternacija *sn ~ šń* u prezentskoj paradigmi

U staroslavenskom jeziku u **prvom** glagolskom razredu kod glagolskih osnova na *sni* u prezentskoj paradigmi pretpostavljamo postojanje alternacije *sn ~ šń*. Okrnjena osnova, teorijski gledano, u 1. licu jd. pojavljuje se u palatalnoj varijanti i završava na *šń*, a u ostalim oblicima na *sn*.

U staroslavenskim kanonskim tekstovima u toj skupini glagola alternacija nije potvrđena jer, kao prvo, raspoložemo vrlo malom građom, a kao drugo, Vaillant upozorava da postoji i slučaj s depalatalizacijom: za glagol *izbĕsniti* postoji inače samo jedna potvrda⁴ (u *Sinajskom euhologiju*) i to s

² O brojčanim podacima o glagolima u kartoteci Rječnika v. GADŽIJEVA 2007.a.

³ O pojmu apstraktnoga morfološkoga glagola v. u: ГАДЖИЕВА 2006.

⁴ Informaciju o broju potvrda v. u СЛОВАРЬ 1994.

gubitkom palatalizacije: part. pret. akt. *izbъšnъšiimъ*. Iz rječnika Sadnik i Aitzetmüllera (1955) vidimo da staroslavenski glagoli *oklosniti* i *vbrěsniti* (str. 190) također pripadaju tomu tipu osnova. Za njih nema potvrde palatalne varijante okrnjene osnove, ali *Словарь старославянского языка* normalizira za njih 1. lice jd. upravo s tom alternacijom (СЛЮВАРЬ 1994.).

U HCS jeziku osnovu na *sn*i imaju samo 3 apstraktna morfološka glagola (AMG), koja su zastupljena s 4 stvarnim leksemima (3 AMG). To su sljedeći AMG:

- vtělesniti
- těsniti (prě-, s-)
- къsniti

Od tih triju AMG nijedan nije potvrđen u korpusu u obliku 1. lica jd. prezenta. Od prezentskih oblika imamo: AMG *-těsniti* 1. lice mn.: *s'tes'nimo* BrN₂ 1b; *къsniti* ima središnje oblike: *kas'niši* BrN₂ 394a, *къsnitъ* BrVO 368a, *kasnitъ* BrVat₅ 180d.

Palataliziranu varijantu osnove nalazimo u AMG *vtělesniti* u obliku part. pret. pas. koji je u građi zastupljen dvjema morfonološkim varijantama, tj. s palatalizacijom *s* i bez nje: *vtělesn-ena*, *vtlešn-ena*. Ti oblici potvrđuju, s jedne strane, čuvanje te staroslavenske alternacije, a s druge strane i čuvanje staroslavenskoga stanja, tj. da se palatalizacija fonema *n* nije uvijek širila na prethodni fonem *s* (ili pak neki primjeri odražavaju depalatalizaciju).

Palatalizirana varijanta osnove glagola *къsniti* u HCS tekstovima potvrđena je u imperfektnom obliku *kašnaše* BrN₂ 224a i 273a. U građi AMG *-těsniti* nalazimo oblike part. pret. pas. s palataliziranom varijantom osnove: *s'těš'neni* BrN₂ 395b, *stěšnenimi* BrVO 429c, *s'tišnenimi* BrVat₅ 229d itd. Međutim, među brojnim potvrđama toga participa s palatalizacijom postoji i jedna bez nje: *stes'nenimi* BrN₂ 248c.

U **drugom** razredu među osnovama na zubni tjesnačnik i sonant susreće se samo jedan tip osnove na *sně*, i on je zastupljen samo jednim morfološkim glagolom: *-къsněti* (2 leksema: *zakъsněti* i *ukъsněti*), a potvrđen je oblikom 1. lica jd. *zakaš'nû* u *Drugom novljanskom brevijaru*, i *zakašnu* u *Petom vaticanskom brevijaru*, i središnjim oblicima.

Kao što vidimo, u 2. razredu imamo više sreće s osnovama na *sn*, jer

u 1. razredu nijedan AMG s takvom osnovom (a ima ih 3) nije potvrđen u obliku 1. lica jd. prezenta, tako da se meka alternanta pronašla samo u part. pret. pas., s time da se palatalizacija fonema *n* nije uvijek proširivala i na prethodni fonem (a možda je skupina *sn* bila i potpuno depalatalizirana – ne možemo o tome suditi na temelju grafije na položaju ispred *e*). U 2. razredu potvrda 1. lica jd. *zakaš'nú* BrN₂ lijepo pokazuje meku alternantu alternacije *sn* ~ *šń* (doduše, s hiperkorekcijski umetnutim apostrofom). U korpusu je zabilježen i jedan grafijski otklon u kojem palatalnost završnoga *n* nije označena: 1. lice jd. *zakašnu* BrVat₅.⁵ Međutim, prijelaz *s* → *š* ipak pokazuje očuvanje palatalizacije barem u predlošku. Neoznačenost mekoće *ń* ili govori o nestanku *ń* iz fonološkog sustava piščeva govora ili ukazuje samo na grafijski problem u označavanju mekoće upotrebom slova *û*.⁶

Osnove na *zni* i *zdni*. Alternacije *zn~žń* i *zdn~žđń* u prezentskoj paradigmi

Kod glagola s osnovom na *zni* u staroslavenskom u prezentskoj paradigmi nalazimo alternaciju *zn* ~ *žń*. Okrnjena osnova u 1. licu jd. pojavljuje se u palatalnoj varijanti i završava na *žń*, a u ostalim oblicima na *zn*. U staroslavenskom je taj tip osnove zastupljen kod 2 morfološka glagola (5 leksema): *blazniti* i *-prazniti*. Za morfološki glagol *blazniti* u staroslavenskom imamo potvrde palatalne varijante okrnjene osnove: *blažněahq* (Mt 13,57 Mar Zogr), *sъblažńq* (Mt 26,31 i 33 Zogr Mar Ass Sav), a postoji i kontaminirano pisanje *sъblažъňšiiimъ* (Euch 22b 4) koje A. Vaillant interpretira kao odraz gubitka alternacije, tj. kao spoj starog izgovora s palatalizacijom i novog bez nje: »на старое -жн'- наслаивается новое -зн-« (ВАЙАН 2004: 100).

U HCS gradi okrnjenu osnovu na *zn* imaju 3 AMG koji su zastupljeni s 5 stvarnih leksema. To su:

kazniti

blazniti (o-, s'-)

drъzniti

⁵ Jasna Vince navodi upravo *brevijar* BrVat₅ kao primjer hrvatskoglagoljskog rukopisa koji nije dosljedan u označavanju fonema *l*, pa u njemu nalazimo ponekad acc. sg. *volú*, a ponekad *volu*. (VINCE 1981: 15). Ovdje, u primjeru *zakašnu* BrVat₅ imamo istu pojavu kod fonema *ń*.

⁶ Detaljnije o grafijskom pitanju označavanja i neoznačavanja palatalnosti fonema *ń* i *l* pomoću slova *û* v. u člancima GADŽIJEVA 2007.b. i ГАДЖИЕВА 2008.

Ovoj ćemo skupini dodati i AMG *-prazdniti* (*o-*, *is-*, *u-*) jer se on ubraja u staroslavenskom u taj tip osnove. Hrvatskokrkvenoslavenska građa međutim ovdje pokazuje razliku jer u većini potvrda nije pojednostavljena izvorna suglasnička skupina *zdn > zn* kao što je to u staroslavenskom u svim potvrda-ma.⁷ Restauraciju suglasničkih skupina kao hrvatskokrkvenoslavensku osobitost spominje Josip L. Tandarić: »Za hrvatskologoljske tekstove karakteristična je restauracija konsonantskih skupova koji su u staroslavenskom bili pojednostavljeni« (Tandarić 1993: 96).⁸ U korpusu za AMG *-prazdniti* skoro su sve potvrde s restauracijom *d* u skupini *zdn*: *isprazdnitv* MVat₄ 269a, *isprazdnet' se* BrVat₅ 71a, BrN₂ 67d *opraxdniv'ši* BrN₂ 421c, *opraxdnt se* BrVat₅ 59b, BrN₂ 57a, *upraxdniti* BrVO 123b, *upraxdnt' se* BrVO 103b itd. U građi leksema *upraxdniti* koja je vrlo opširna i uključuje infinitivne, prezent-

⁷ U staroslavenskom sekundarna suglasnička skupina *zdn* koja je nastala iz *zdbn* nakon ispadanja *jera* samo je u oblicima AMG *-prazdniti* uvijek pojednostavljena: *zdn > zn*, dok u drugim rječima toga tvorbenoga gnijezda postoje potvrde sa i bez pojednostavljenja. Složeno stanje kod kontroverznih staroslavenskih potvrda s tom osnovom (**prazdbn-*) spominje i P. Diels, v. DIELS 1932: 139. A. Vaillant naglašava da se izvedenice od glagola *-prazdniti* u staroslavenskom uvijek pišu sa *zn*. (БАЃАН 2004: 87).

⁸ J. L. Tandarić je to opazio na primjerima poput pisanja *zč* (*bezčbštiē*) *sč* (*besčediē*) *z'š* (*iz'šad'ši* - usp. staroslavensko *iš'bdšī*) (TANDARIĆ 1993: 96). Taj članak J. L. Tandarića – *Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskologoljskom ritualu* prvi je put objavljen u *Slovu* 32-33, 1982-83, 53-83, a temelji se na njegovoj doktorskoj disertaciji (1978.). Usporedo s Tandarićem na problematici grafije riječi s početnim prefiksima na *-z* (*bez-*, *vz-*, *iz-*, *niz-* i *raz-*) radila je i Ksenija Režić (v. REŽIĆ 1981: 51-57). Ona uzima u obzir građu *Rječnika*. K. Režić pokazuje da fonetski lik tih prefiksa dominira u HCS tekstovima: »fonetsko pismo koje se kadšto stabilnije, a kadšto manje redovito nameće kao grafijski standard« (52). Ali upravo takve tvrdnje (kao i primjeri iz toga članka) pokazuju nam da je u tom pitanju u HCS očito prisutno veliko kolebanje. To potvrđuje i zaključak istraživačice: predloženi jezični grafijski materijal »ne pruža mogućnosti za jednoznačnu grafijsku sliku leksema hrvatskokrkvenoslavenskoga jezika. U takvoj situaciji ... izgleda opravdano prikloniti se kriteriju koji bi donekle bio potvrda kontinuiteta kanonske grafije, tim više što je ta grafija dovoljno prisutna u hrvatskologoljskim tekstovima, i liturgijskim, i neliturgijskim. ... Drugim rječima, znači da se leksikograf ... može osloniti na izgovorni oblik riječi, bar što se tiče složenica o kojima se ovdje govorilo, kao na ... normalizacijski oblik iz dva razloga: taj lik pripada grafijskoj tradiciji i dovoljno je prisutan kao grafijski lik hrvatskokrkvenoslavenskih složenica« (56). Andrew Corin također obraća pozornost na variranje u grafiji prefiksa i prijedloga na *-z*. On navodi da, iako hrvatskokrkvenoslavenski tekstovi katkada sadrže etimološka pisanja poput *razsčēte*, ipak preteže grafija koja odražava asimilaciju po zvučnosti/bezvučnosti i asimilaciju po mjestu artikulacije (CORIN 1993: 178-179 i bilješka 32 na str. 179). A. Corin naglašava da umjetnu prirodu etimoloških pisanja dokazuju slučajevi hiperkorekcije poput *iz'žnego* za »iz + nego« (u izgovoru: ižnego) (1993: bilješka 32 na str. 179).

ske, aoristne, imperativne i dr. oblike u svim je HCS tekstovima potvrđena skupina *zdn* (tj. s restauracijom *d*). U *Frašćićevu psaltiru* građa toga glagola pokazuje veliko kolebanje: niz potvrda s pojednostavljenom skupinom *zn*: *upraz'niše* PsFr 88a, *upraz'ni* PsFr 45a, *upraznite* PsFr 44a, *upraz'ni* PsFr 74b, *upraz'niše* PsFr 36c, ali ne manji broj potvrda i s restauracijom *d*, na primjer: *uprazd'ni* PsFr 20c.⁹

Kao primjer pojednostavljene skupine *zdn* (*zdn* > *zn*) u drugim HCS tekstovima mogu navesti samo potvrdu 3. lica mn. *ispraznet* BrVO 148b.

Valja upozoriti na oblik *s'blazdnit* iz *Brevijara Vida Omišljanina* (BrVO 21c) u kojem je hiperkorekcijski umetnut *d* gdje ga etimološki nije bilo,¹⁰ tj. pisar ga je »restaurirao« vjerojatno prema modelu AMG *prazdniti: ispraznitb – isprazdnitb*. Osim toga, oblik s umetnutim *d* potvrđen je i među infinitivnim oblicima: *sablazniti* BrLab 138c, *s'blazniti* BrPm 270a itd., no: *sbblazniti* BrVb₄ 62d.

Obje te potvrde (3. lice jd. *isprazdnitb* i 3. lice jd. *s'blazdnit*) svaka na svoj način, ali u istoj mjeri pokazuju da se u HCS razvila dalje pravopisna tendencija koja se tek pojavila u staroslavenskom jeziku, a to je težnja pisara prema restauraciji suglasničkih skupina koje su u izgovoru bile davno pojednostavljene, a to pojednostavljenje se odrazilo u staroslavenskim tekstovima. Valja istaknuti da za razliku od grafije prefiksa na *-z*, *-s* koja pokazuje kolebanje, za AMG *-prazdniti* u HCS tekstovima restauracija skupine *zdn* na mjestu staroslavenskog *zn* je jezična norma.

Od 4 AMG s osnovom na *zni* samo jedan ima u korpusu potvrđen oblik 1. lica jd.: *blazniti* – 1. lice jd. *sbblažnû* MVat₄ 74b, *sablažnû* MNov 75b, MRoč 62c. Ostali su prezentski oblici potvrđeni kod sljedećih AMG: *blazniti*, na primjer: 3. lice jd. *sbblaznit'* MVat₄ 215d (i *s'blazdnit* BrVO 21c !) 3. lice mn. *sbblaznet* MVat₄ 74b itd.; *-prazdniti*, na primjer: – 3. lice jd. *isprazdnitb* MVat₄ 269a 3. lice mn. *ispraznet* BrVO 148b itd.

Oblik 1. lica jd. *s'blažnû* pokazuje da je alternacija *zn ~ žń* očuvana.

⁹ Zahvaljujem Luciji Turkalj na vrijednoj konzultaciji o *Frašćićevom psaltiru* i potvrdama s tvorbenom osnovom **prazdъn-* koje sadrži taj tekst. Potvrde s restauracijom *d* nalaze se u PsFr i među oblicima glagola *prazdnovati* (*prazd'nuič(a)go* PsFr 38d i *prazd'nuiče* PsFr 80c), a osim toga i među oblicima imenice *prazdnikb*. Skoro sve potvrde s tom tvorbenom osnovom, sa i bez restauracije *d*, susreću se u komentaru toga psaltira.

¹⁰ U drugim tekstovima (*Prvi vrbnički brevijar*; *Peti vatikanski brevijar*; *Drugi novljanski brevijar*) na odgovarajućem je mjestu očekivani oblik *s'blaznit*.

Među neprezenskim oblicima također postoje potvrde s palatalnom alternantom: *s̄bblažnena* BrVO 330d, *sablažnena* BrVat₅ 161c BrPm 154d; *blažnahu se* BrN₂ 473b, *b'lažnahu se* BrVat₆ 160d, *b̄blažnahu se* BrLab 113c.

Za AMG *-prazdniti* nema oblika 1. lica jd., ali podatke o očuvanju jotacije skupine *zdn* možemo pronaći u neprezenskim oblicima, kao i u derivacijskoj paradigmi.¹¹ Građa neprezenskih oblika pokazuje kao normu palatalnu alternantu *žđh*: *isprazdnjeni* BrVO 339c, *is'praždneno* BrVat₅ 166c, *ispražd'nena* MNov 180a. Otklon od te norme u građi pokazuju potvrde *isprazdnena* BrVat₆ 166b i *isprazdnene* MNov 182b. Taj bi se otklon moglo opisati kao izostanak distantne palatalizacije.¹² Drugi je otklon najvjerojatnije arhaizam: *ispražnjeni* BrN₂ 184a, jer takav izgled alternante potpuno odgovara staroslavenskomu.

Analiza građe AMG *-prazdniti* pokazuje da se popisu staroslavenskih alternacija dodaje alternacija *zdn* ~ *žđh* s distantnom palatalizacijom. Ta alternacija nije potvrđena u staroslavenskom jer je skupina *zdn* bila u mnogim potvrdama pojednostavljena: *zdn* > *zn*, a i zbog ograničenosti građe riječi i oblika s palataliziranom varijantom osnove, tako da je u postojećim staroslavenskim potvrdama meka alternanta *žh*.

Jedino je u *Frašćičevu psaltiru* u tom AMG ostala staroslavenska alternacija *zn* ~ *žh*, s time da za tvrdnu alternantu ima i potvrda s restauracijom *d*, dok za meku takvih potvrda u *Frašćičevu psaltiru* nema. Norma za HCS tekstove je s obzirom na količinski suodnos i na obuhvat spomenika upravo alternacija *zdn* ~ *žđh*. U HCS tekstovima alternacija *zn* ~ *žh* može se smatrati arhaičnom crtom.

¹¹ Glagolski leksemi s istim korijenom, *upraždnati*, *ispraždnati*, *opraždnati* sadrže u svojoj građi brojne potvrde palatalne alternante, na primjer: *opražd'naet'* MVat₄ 152a, *opraždnaūt'* se BrVO 157a, *ispraždnaūt'* se BrVat₅ 76b, *ispražd'naše se* BrVb₁ 60b, BrVat₅ 47b, BrN₂ 47d (no postoji i jedna potvrda bez palatalizacije: *isprazdnaše se* BrPm 48b). Građa glagola *upraždnati* također potvrđuje da je uobičajena (normativna) palatalna alternanta upravo *ždn*, jer je skoro u svim potvrdama restauriran fonem *d*: *upraždnaemih'* BrVO 103c, *upraždnaemo* BrVO 116c, *upraždnaemie* BrVO 116b, *opražd'naet'* se BrVO 86d, *upražd'naemago* BrVO 116c. U ukupnoj građi AMG *-prazdnati* jedino su u *Frašćičevu psaltiru* potvrđeni oblici s palatalnom alternantom bez *d*: *upražnaet'* se PsFr 39d i *upraž'něema* PsFr 31b.

¹² Ako se pridržavamo samo grafijske razine koja ne daje informacije o tome je li *n* palatalan, na položaju ispred slova *e*, ovdje izostaje alternacija, tj. suglasnička skupina *zdn* ostaje nepromijenjena.

Osnove na *sli*. Alternacija *sl~šl* u prezentskoj paradigmi. Morfološki glagol *slati*

U staroslavenskom kanonu taj tip osnove nalazimo samo kod jednog AMG *mysliti*, no on je zastupljen s 9 leksema, tako da građa i nije tako mala, pogotovo što su neki od tih leksema frekventni.

U hrvatskokrkenoslavenskoj građi temeljnu osnovu na *sli* ima također samo isti taj AMG *misliti* koji je zastupljen s još većim brojem stvarnih leksema nego u staroslavenskom, tj. 12: *misliti*, *namisliti*, *sprêdmisliti*, *prêdmisliti*, *domisliti*, *edinomisliti*, *pomisliti*, *smisliti*, *umisliti*, *razmisliti*, *iz-misliti*, *vzmisliti*.

Za morfološki glagol *misliti* potvrđene su obje varijante okrnjene osnove koje se pojavljuju u prezentskoj paradigmi: palatalna (1. lice jd.) i nepalatalna (ostali oblici). Osim brojnih središnjih oblika potvrđeni su i oblici 1. lica jd., na primjer, *miš'lu* BrN₂ 412d, *pomiš'lu* PsFr 116a, *pomišlu* CPar 36v, 126v. Palatalnost fonema *l* uredno je označena slovom *û*. Taj oblik potvrđuje da je alternacija *sl ~ šl* očuvana u HCS. Grafijski je vrlo proširena pojava pisanje s hiperkorekcijski umetnutim apostrofom između *š* i *l*.

Kod mnogih je leksema tog AMG palatalna varijanta okrnjene osnove potvrđena u opširnoj građi neprezentskih oblika, na primjer: *smišleno* RegBen 10b, *umišl'šu* MVat₄ 8b, *umišalšu* MRoč 7a, MLab 8b, *umišalšu* RitSegn 37, *pomiš'l'se* PsFr 20d, *pomišl'* BrVO 133c, *pomišal'* BrVat₅ 66c, BrN₂ 63c, BrPm 66d, *pomišl'* MVat₄ 43c, *pomišal* MRoč 35d, MLab 44a, *pomiš'l'* BrVO 136a, *pomišl'* MVat₄ 100a, *pomišalʼ* MNov 100c, MRoč 84c, MLab 90c, *pomišal'* PsFr 3c, PsFr 11c, PsFr 33c, PsFr 48a, *pomišal'semʼ* PsFr 39c, *pomišal'sa* PsFr 94b itd. Dodatne potvrde donosi i građa derivacijske paradigme, na primjer leksem *razmišlati* - *raz'mišlaetʼ* CVin 46b itd.

Vidimo da je fonetski izgled palatalne alternante nerijetko *šal* (a ne *šl*), što je rezultat gubljenja *jera* u izgovoru koji je zapravo slijedio iza konsonantske skupine *šl* (u participnom sufiksu *ʼš* ili na kraju riječi).

U HCS u 6. glagolskom razredu imamo jedan AMG kod kojega je potvrđena alternacija *sl ~ šl*, to je AMG *slati*¹³(9 leksema: *slati*, *zaslati*, *prislati*, *poslati*, *prêdposlati*, *prêposlati*, *priposlati*, *otslati*, *vʼslati*). Morfološki je

¹³ U staroslavenskom jeziku, prije ispadanja *jerova*, taj se AMG 6. razreda ubraja u osnove na *l*, jer nema suglasničke skupine na kraju osnove: *svlati* - *svlq*, *svleši*, dakle on se nije razlikovao od *glagolati* - *glagolq*, *glagoleši*). Među glagolima 6. razreda u staroslavenskom jeziku uopće nije bilo glagola s osnovama na skupinu *sl*.

glagol *slati* potvrđen brojnim prezentskim oblicima kao i drugim oblicima iz sustava prezentske osnove, na primjer: **1. lice jd.** *šblû* BrLab 28b BrVO 309d, *šlû* MRoč 230b, *šlû* MVat₄ 11b, *šalû* MNov 12d BrN₂ 403a, BrPm 141c, *šalu* CTK 92v, *pošlû* BrVO 462d, *pošlu* ČŽg 7v; **2. lice jd.** *pošleši* MVat₄ 40d; **3. lice jd.** *šaleť* BrVat₆ 76c *pošleť* BrN₂ 212d *prêdъpošleť* BrN₂ 353b; **3. lice mn.** *pošlût'* BrN₂ 421a; imperativ 1. lice dv. *prêdъpošlivê* BrN₂ 451a *predpoš'livê* BrVat₁₉ 320b *prêd'pošliva* BrVat₆ 139b *prêd'poš'levê* BrLab 86b *prêd'pošlive* BrPm 237a *prêdъpošlêvê* BrVb₄ 5a.

Važna je morfonološka karakteristika cijeloga prezentskoga sustava AMG 6. razreda *slati*, koja se pojavljuje u HCS,¹⁴ to da na položaju ispred palatalnog *l̥* okrnjene osnove nakon ispadanja *jora* (*ъ*) dolazi do palatalizacije suglasnika *s* zbog asimilacije po mjestu tvorbe, pri čemu je rezultat isti kao i kod praslavenske jotacije skupine *sl*: **slj* > *šl̥* (samo što se to ne događa u praslavenskom razdoblju već u razdoblju nakon gubljenja reduciranih samoglasnika). Zbog toga je kod AMG *slati* zastupljena alternacija *sl* ~ *šl̥*, a ne staroslavenska alternacija *l* ~ *l̥*. Palatalizacija novonastale skupine *sl* u HCS rukopisima provedena je vrlo dosljedno. U čitavom AMG koji se ostvaruje u 9 leksema i ima golem broj potvrđenih oblika (naprimjer samo za oblik imperativa 2. lica jd. *pošli* nabrojila sam 60 kartica) u Kartoteci postoji samo jedna potvrda u kojoj je *s* očuvan, tj. nije palataliziran: imperativ 2. lica mn. *poslite* (BrN₂ 177d) ! U svim ostalim potvrdama imperativa 2. lica mn., kao i kod svih ostalih oblika unutar prezentskog sustava, nalazimo *š*, naprimjer: imperativ 2. lica mn. *pošlête* MVat₄ 51d *pošlite* BrVO 423d *poš'lite* COxf 17b itd.

U osnovi AMG *slati* pojavljuje se variranje u pogledu gubljenja/očuvanja/vokalizacije slabog *jera* u korijenu, na primjer: 1. lice jd. *šblû* BrLab 28b, *šalû* MNov 12d, *pošlû* BrVO 462d, *všalû* PsFr 116d, 3. lice mn. *pošlût'* BrN₂ 421a, 3. lice jd. *šaleť* BrVat₆ 76c, *pošleť* BrN₂ 212d, 2. lice jd. *pošleši* MVat₄ 40d itd. Ta je pojava povezana s općenitom čestom vokalizacijom slaboga *jera* u prvom slogu u južnoslavenskim jezicima.¹⁵

¹⁴ U staroslavenskom te pojave nije bilo; ni kod jednoga leksema staroslavenskoga AMG *šblati* nema niti jednoga oblika s tom promjenom, tj. s mekom alternantom *šl̥*.

¹⁵ V. opis te iznimke od Havlíkova pravila u razvoju *jerova*: Mihaljević 2002: 203-208. M. Mihaljević ističe da su objašnjenja za vokalizaciju slabih jerova u prvom slogu različita i kaže da je »na takav razvoj moglo utjecati više čimbenika. Osim već spomenute potrebe izbjegavanja neobičnih suglasničkih skupina, ... mogli su utjecati i naglasak, broj slogova

Glagol *zazliti* mogao bi sadržati na kraju osnove alternaciju *zl ~ žl* (koja nije posvjedočena na kraju glagolske osnove ni u staroslavenskim tekstovima jer u staroslavenskom kanonu nema ni glagola 1. razreda koji bi završavao na *-zliti*),¹⁶ ali taj glagol u građi *Rječnika* nije zastupljen prezentskim oblicima. On se susreće samo jednom, i to u obliku 3. lica jd. aorista *zazli* BrVO 264b. U staroslavenskom nije potvrđen AMG **-zbliti*. Vjerojatnost postojanja te alternacije kod AMG *-zliti* smanjuje ta okolnost što skupina *zl* u ovom slučaju nije samo završetak korijenskog morfema već je to cijeli korijenski morfem. Dakle promjena (alternanta *žl*) vodila bi neprepoznatljivosti čitavoga korijenskoga morfema, čemu se jezični sustav odupire.

Na osnovi prethodno izloženih podataka o alternacijama suglasničkih skupina možemo **zaključiti** da je staroslavensko stanje očuvano, i to u dva aspekta:

1. alternacije su očuvane;

2. očuvana je i pojava povremenoga izostanka palatalizacije, ali tu pojavu ne uočavamo u prezentskoj paradigmi,¹⁷ već, kao i u staroslavenskom, u obliku part. pret. pas.

Za prvu od četiri razmotrene alternacije (tj. *sn ~ šn*) u HCS kao i u staroslavenskom svojstveno je postojanje dviju mekih alternanata: *šn* – s palatalizacijom zubnoga tjesnačnika, i u jednoj potvrdi *sn* – bez te palatalizacije. Isto tako i za alternaciju *zdn ~ ždn* iako je u većini potvrda meka alternanta *ždn*, ima u HCS tekstovima i rijetkih potvrda s mekom alternantom *zdn*. U tim rijetkim slučajevima izostanka palatalizacije zubnih tjesnačnika ne može se više govoriti o alternaciji suglasničkih skupina. Ta alternacija u nekoj mjeri teži jednostavnim alternacijama tvrdih i mekih sonanta. Dakle u

u riječi, dvostruki razvoj oblika potaknut stanjem u sandhiju te morfološki čimbenici: razmjerna analogija i ujednačivanje» (Mihaljević 2002: 205).

¹⁶ Inače u staroslavenskom postoji primjer palatalizacije skupine *zl* na morfemskoj granici prefiksa i korijena: *вѣзлѣлюбленъ*. Taj primjer navodi Haburgaeв (ХАБУРГАЕВ 1974: 154), v. također u СЛОВАРЬ 1994 pod *вѣзлѣлюбити* i *вѣзлѣлюбленіе*. Tamo se navodi takav oblik, s palatalizacijom, (*вѣзлѣлу-*), koji postoji samo u *Kijevskim listićima*, dok je za ostale staroslavenske tekstove ipak normalno *вѣзлѣлу-*. P. Diels, iako nabraja alternaciju *zl~žl*, ne navodi za nju nijedan primjer (1932: 135). A. Vaillant (2004) i H. Lunt (1974) uopće ne spominju tu alternaciju.

¹⁷ Sama skupina glagola vrlo je mala, a i oblik 1. lica jd. manje je sklon izostanku palatalizacije. Mogući je razlog tomu fonem *u* ispred kojega se i u staroslavenskim starijim spomenicima dosljednije čuvalo na primjer i epentetsko *l*.

tom pogledu HCS tekstovi čuvaju kolebanje koje je prisutno već u staroslavenskim tekstovima.¹⁸

Jedna je razlika HCS građe u odnosu na staroslavenski jezik restauracija konsonantske skupine *zdn* u AMG *-prazdniti*. Te pojave u tom AMG nema u staroslavenskim tekstovima. Stoga je upitno možemo li taj AMG i u HCS ubrajati u tu skupinu (osnove na *zn*).

Analiza građe AMG *-prazdniti* pokazuje da se popisu staroslavenskih alternacija dodaje u HCS alternacija *zdn ~ ždn̑* s distantnom palatalizacijom. Ta alternacija nije potvrđena u staroslavenskom jer je skupina *zdn* bila u mnogim potvrdama pojednostavljena: *zdn > zn*, a i zbog ograničenosti građe riječi i oblika s palataliziranom varijantom osnove.

Jedino je u *Fraščićeveu psaltiru* u tom AMG ostala staroslavenska alternacija *zn ~ žn̑*, koju u tom spomeniku vidimo u brojnim potvrdama, a usporedo je u istom tekstu kao tvrda alternanta potvrđena i *zdn*. Norma je za HCS tekstove s obzirom na količinski suodnos i na obuhvat spomenika upravo alternacija *zdn ~ ždn̑* koja nije potvrđena u kanonskim staroslavenskim tekstovima. U HCS tekstovima alternacija *zn ~ žn̑* može se smatrati arhaičnom crtom, koju dobro čuva *Fraščićeveu psaltir*.

KRATICE IZVORA SPOMENUTIH U ČLANKU

BrN₂ – *Drugi novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.

BrPm – *Pašmanski brevijar*, druga polovica 14. st. i 15. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. III b 10.

BrVat₅ – *Peti vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Borg. illir. 5.

BrVat₆ – *Šesti vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Borg. illir. 6.

BrVb₁ – *Prvi vrbnički brevijar*, 13. – 14. st., Vrbnik, Župni ured.

BrVO – *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. slav. 3.

CPar – *Pariški zbornik*, 1375., Pariz, Bibliotheque Nationale, sign. Slave 73.

CVin – *Vinodolski zbornik*, početak 15. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. III a 15.

MLab – *Prvi ljubljanski misal*, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna

¹⁸ Za alternacije *zn ~ žn̑* i *sl̑~šl̑* nisam uspjela pronaći potvrde meke alternante bez palatalizacije zubnoga tjesnačnika, što se može objasniti ograničenošću građe.

- knjižnica, sign. Ms 162.
- MNov – *Novakov misal*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav.* 8.
- MRoč – *Ročki misal*, 1420., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav.* 4.
- MVat₄ – *Četvrti vatikanski misal*, najstariji hrvatskoglagoljski misal s početka 14. stoljeća, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir.* 4.
- PsFr – *Fraščićeve psaltir (Psalterium Vindobonense)*, 1463., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav.* 77.
- RegBen – *Regula sv. Benedikta*, kraj 14. st., Arhiv HAZU, sign. I a 74.
- RitSegn – *Senjski ritual*, tiskan s knjižicom *Meštrija od dobra umrtija*, Senj 1507. ili 1508.

LITERATURA

- CORIN, A. R. 1993. Variation and Norm in Croatian Church Slavonic. *Slovo* 41-43: 155-196.
- DIELS, P. 1932. *Altkirchenslavische Grammatik mit einer Auswahl von Texten und einem Wörterbuch. I. Teil: Grammatik*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- GADŽIJEVA, S. 2007.a. *Morfologija prezentske paradigme u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku. Doktorska disertacija*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- GADŽIJEVA, S. 2007.b. Morfonološki model palatalizacije zubnih sonanta u 1. licu jednine prezenta u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33: 147-163.
- LUNT, H. G. 1974. *Old Church Slavonic Grammar*. The Hague. Paris: Mouton.
- MIHALJEVIĆ, M. 2002. *Slavenska poredbena gramatika. 1. dio: Uvod i Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- REŽIĆ, K. 1981. Problemi normalizacije hrvatskocrkvenoslavenskih složenica s početnim *bez-*, *vz-*, *iz-*, *niz-* i *raz-*. *Slovo* 31: 51-57.
- RJEČNIK. 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. / Glavni urednici Biserka Grabar ... et al. Zagreb : Staroslavenski institut, 2000. Sv. 1: a¹ - vrêďb. Obrađivači Biserka Grabar ... et al. - 2002.
- SADNIK, L. i R. AITZETMÜLLER, 1955. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg.
- TANDARIĆ, J. L. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Provincijalat franjevac trećoredaca.
- VINCE, J. 1981. Fonemi **ḷ**, **ŋ**, **j** i njihova grafija u hrvatskoglagoljskim rukopisima. *Slovo* 31: 15-21.

- ВАЙАН, А. 2004. Руководство по старославянскому языку. Перевод с французского В. В. Бородич. Под редакцией и с предисловием В. Н. Сидорова. Издание 3-е, стереотипное. Москва: Едиториал УРСС.
- ГАДЖИЕВА, С. 2006. Омонимия абстрактных морфологических глаголов (старославянский и хорватский церковнославянский материал). *Slovo* 54-55: 125-168.
- ГАДЖИЕВА, С. 2008. К изучению орфографии *Лобковицовой псалтыри* 1359 года: эволюция отношения писца к принципам записи звукосочетаний *lu, ľu, ni, ñu*. *Slovo* 58: 219-266.
- СЛОВАРЬ. 1994. *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*. Я. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др. Urednici: Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Я. Благова. Москва: Русский язык.
- ХАБУРГАЕВ, Г. А. 1974. *Старославянский язык*. Москва: Просвещение.

Резюме

НАБЛЮДЕНИЯ НАД ОРФОГРАФИЕЙ И ФОНОЛОГИЕЙ СТАРΟΣЛАВЯНСКИХ ЧЕРЕДОВАНИЙ *SN~ŠN, ZN~ŽN, SL~ŠL* В ХОРВАТСКОМ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ (ПАРАДИГМА НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ)

В статье рассматриваются орфография и фонология старославянских и хорватских церковнославянских чередований, в которых непалатальный альтернант - группа согласных, состоящая из фрикативного зубного + сонорный. Анализ данных позволяет сделать вывод, что старославянское состояние в хорватском церковнославянском сохранено, причём в двух аспектах: во-первых, сохранились сами чередования, а во-вторых, в текстах по прежнему представлено явление отсутствия палатализации в некоторых свидетельствах, но это явление встречается не в формах парадигмы настоящего времени. Это объясняется по всей вероятности тем, что сама данная группа глаголов очень мала, а форма 1-го лица единственного числа настоящего времени в малой степени склонна к необозначению палатальности. Возможная причина этого – фонема *u*, перед которой и в старославянских памятниках последовательнее сохранялось *l*-эпентетикум. Отсутствие палатализации, как и в старославянском, находим в формах страдательного причастия про-

шедшего времени перед фонемой *e*.

Формы АМГ -*prazdniti*, такие как например *isprazdniti* и т. д., как и гиперкорректная форма АМГ *blazniti s'blazdnit* BrVO 21с показывают, что в хорватском церковнославянском языке получила дальнейшее развитие орфографическая тенденция, которая только появилась (и ещё редко встречается) в старославянском языке, а именно: стремление писцов к реставрации групп согласных, которые в речи давно были упрощены, и это упрощение отражено в старославянских текстах.

Анализ свидетельств АМГ -*prazdniti* показывает, что в хорватском церковнославянском языке к списку старославянских чередований прибавляется ещё и чередование *zdn ~ ždn* с дистантной палатализацией. Это чередование не засвидетельствовано в старославянских текстах, т. к. группа согласных *zdn* была упрощена (*zdn > zn*). Только в *Фрашчичевой псалтыри* в этом АМГ сохранено старославянское чередование *zn ~ žn*, которое в этом тексте видим в многочисленных свидетельствах этого морфологического глагола, а одновременно, в качестве твёрдой альтернанты, встречается и *zdn*. Нормой для хорватских церковнославянских текстов, с учётом количественного соотношения свидетельств, а также и охвата памятников, следует считать именно чередование *zdn ~ ždn*, которое не засвидетельствовано в текстах старославянского канона. В хорватских церковнославянских текстах чередование *zn ~ žn* может считаться архаичной чертой, которую хорошо сохраняет *Фрашчичева псалтырь*.

Формы морфологического глагола *slati* содержат альтернацию *sl ~ šl*, а не старославянскую альтернацию *l ~ l̄*. Палатализация образовавшейся группы *sl* в хорватских церковнославянских рукописях проведена очень последовательно (в старославянском этого явления вообще не было: ни одна лексема старославянского морфологического глагола *s̄lati* не представлена ни одной глагольной формой с данным изменением, т.е. с палатальным альтернантом *šl*). В ХЦС имеется только одно свидетельство, в котором *s* сохранился: форма императива 2-го лица множ. числа *poslite* (BrN₂ 177d).

Ключевые слова: орфография, старославянский язык, хорватский церковнославянский язык, морфонология, чередования, глагол, парадигма настоящего времени

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta »Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije«, provođenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 15. IX. 2009.

*Autor: Sofija Gadžijeva,
Staroslavenski institut
Demetrova 11
HR-10000 Zagreb*

Prihvaćen: 7. XII. 2009.